Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 82

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

O‘ZBEK TILIDA RAVON SO‘ZLASHNI SHAKLLANTIRISHDA NUTQ MASHQLARI: REJALASHTIRISH, TAKRORLASH VA MULOQOTGA ASOSLANGAN YONDASHUV

Gulbahor Arabboy qizi Yunusaliyeva*

Farg‘ona davlat texnika universiteti, O‘zbek tili va tillarni o‘rgatish kafedrasi o‘qituvchisi

✉ bahorayunusaliyeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘zbek tilida ravon so‘zlash ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladigan nutq mashqlari, ularni ketma-ketlikda tashkil etish va natijani baholash masalalari ko‘rib chiqiladi. Ravonlik faqat tez gapirish bilan belgilanmaydi; u fikrni ortiqcha uzilishlarsiz, mazmunan izchil, tushunarli va vaziyatga mos ifodalashni ham qamrab oladi. Ingliz tilidagi nutqni o‘rgatish bo‘yicha ilmiy manbalarda muhokama qilingan oldindan rejalashtirish, vazifani takror bajarish, mazmunli kirish materiali, juftlikdagi muloqot va refleksiya tamoyillari o‘zbek tilini o‘qitishga moslashtiriladi. Maqolada “30 soniyalik javob”, “rasmni tasvirla”, “hikoyani davom ettir”, “bir vazifa — ikki urinish”, “savol zanjiri”, “fikrni asosla” va audio kundalik kabi mashqlar uchun aniq yo‘riqnomalar taklif etiladi. Shuningdek, ravonlikni mazmun, izchillik, so‘z tanlash, pauzalar va o‘zaro muloqot bilan birga baholash mezonlari beriladi. Ish adabiyotlar tahliliga tayangan metodik tavsiya bo‘lib, keltirilgan mashqlarning natijasi alohida amaliy tadqiqot bilan tekshirilishi zarur.

Kalit so‘zlar

ravon so‘zlash, nutq mashqlari, og‘zaki nutq, o‘zbek tili, nutqni rejalashtirish, takroriy mashq, dialog, hikoya, refleksiya, kommunikativ kompetensiya.

DOI: 10.5281/zenodo.23620990

KIRISH

Ravon so‘zlash shaxsning o‘z fikrini tushunarli va izchil ifodalashi, suhbatdoshni tinglashi hamda muloqot vaziyatiga mos javob qaytarishida namoyon bo‘ladi. Ayrim o‘rganuvchilar mavzuni tushunsa ham, gapni boshlashda qiynaladi, so‘z izlash uchun uzoq pauza qiladi yoki fikrini tartibga sololmaydi. Boshqalar esa tez gapiradi, biroq mazmunni izchil bog‘lash yoki aniq so‘z tanlashda qiyinchilikka duch keladi. Shuning uchun ravonlikni faqat nutq tezligi bilan tenglashtirmaslik kerak.

Maqolaning maqsadi — o‘zbek tilida ravon so‘zlashni rivojlantirish uchun bosqichma-bosqich nutq mashqlari tizimini taklif qilish va ularni o‘qituvchi amaliyotida qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar berish. Maqola ingliz tilidagi ilmiy-metodik manbalar tahliliga asoslanadi; unda yangi eksperimental natijalar taqdim etilmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Nutqni ishlab chiqish murakkab jarayon bo‘lib, unda fikrni rejalashtirish, leksik va grammatik vositalarni tanlash, talaffuz qilish hamda aytilgan fikrni nazorat qilish o‘zaro hamkorlikda kechadi. Leveltning nutq ishlab chiqarish modeli rejalashtirish va ifodalash bosqichlarini tushunishda muhim nazariy manbalardan biridir [1]. Segalowitz esa ravonlikni nutqni qayta ishlashning kognitiv va kuzatiladigan jihatlari bilan bog‘lab tahlil qilgan [2].

Ravonlik tushunchasi va uning ko‘rsatkichlari

Ravon nutq bir necha o‘zaro bog‘liq xususiyat bilan tavsiflanadi. Birinchisi — vaqt jihati: gapirish davomida keraksiz uzilishlar, uzoq pauzalar va takrorlar qanchalik boshqariladi. Ikkinchisi — mazmuniy izchillik: fikrlar bir-biriga mantiqan bog‘lanadimi va tinglovchi asosiy g‘oyani kuzata oladimi? Uchinchisi — til vositalaridan foydalanish: o‘rganuvchi so‘zlarni vaziyatga mos tanlaydimi, grammatik shakllarni yetarli darajada aniq ishlatadimi? To‘rtinchisi — o‘zaro ta’sir: suhbatdoshning gapiga munosabat bildiradimi, savolni tushunmasa aniqlashtiradimi va suhbatni davom ettira oladimi?

Ravonlik va aniqlik o‘rtasida muvozanat zarur. O‘rganuvchini faqat tez gapirishga undash xatolarni ko‘paytirishi yoki mazmunni yuzaki ifodalashga olib kelishi mumkin. Shu sababli dastlab mazmunni rejalashtirish va tayanch iboralar berish, keyin esa yordamni bosqichma-bosqich kamaytirish maqsadga muvofiq. Goh va Burns og‘zaki muloqotni o‘rgatishda maqsadli mashq, strategiya va refleksiyaning o‘rnini yoritadi [3].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ravon so‘zlashni rivojlantirish tamoyillari

Mazmunli nutqiy vazifa. Mashqning aniq maqsadi bo‘lishi kerak: biror voqeani tushuntirish, yo‘l-yo‘riq berish, muammoni hal qilish yoki fikrni asoslash. “Bugun 10 ta gap ayt” kabi umumiy talab o‘rniga “Yangi kelgan talabaga kutubxonadan foydalanish tartibini tushuntir” kabi vazifa nutq uchun tabiiy sabab yaratadi. Vazifa bajarilganda tinglovchi ma’lumot olishi yoki qarorga kelishi kerak.

Oldindan rejalashtirish. Qisqa tayyorgarlik vaqti o‘rganuvchiga fikrni tartibga solish, zarur so‘zlarni esga tushirish va bayon tuzilmasini belgilashga yordam beradi. O‘qituvchi 30–60 soniya davomida uchta kalit so‘z yoki qisqa reja yozishga ruxsat berishi mumkin. Keyingi mashqlarda reja qisqartiriladi, so‘ng butunlay olib tashlanadi. Bu yordamni asta-sekin kamaytirish mustaqil nutqqa o‘tishni qo‘llab-quvvatlaydi.

Vazifani takror bajarish. Bir vazifani qayta bajarishda o‘rganuvchi mazmunni allaqachon bilganligi sababli fikrni ifodalashga ko‘proq e’tibor qaratishi mumkin. Bygate nutq vazifalarini takror bajarish va nutqni rivojlantirish masalalarini tadqiq qilgan [4]. Amaliyotda o‘quvchi bir mavzuda avval 60 soniya gapiradi, qayta aloqa oladi va ikkinchi urinishda fikrni aniqroq tuzishga harakat qiladi. Maqsad matnni yodlash emas, ifodani yaxshilashdir.

Mazmunli tinglash va namuna. Ravon gapirish uchun o‘rganuvchiga tushunarli, yosh va darajaga mos nutq namunalari kerak. Qisqa audio yoki o‘qituvchi bayonidan so‘ng foydali iboralar, bog‘lovchilar va hikoya tuzilmasi ajratiladi. Keyin o‘quvchi shu qoliplarni o‘z fikrini ifodalashda ishlatadi. Tayyor jumlani mexanik yodlashdan ko‘ra, iborani yangi mazmunda qo‘llash ustuvor bo‘lishi lozim.

Xavfsiz muloqot muhiti. Gapirishdan qo‘rqish, xato qilishdan uyalish va tengdoshlar oldida baholanish xavotiri nutqiy faollikni cheklashi mumkin. Shu sababli juftlikdagi mashqni omma oldidagi chiqishdan oldin qo‘llash, mazmunni ifodalashga urinishni rag‘batlantirish va xatolarni hurmat bilan tahlil qilish foydali. Dastlab har bir xatoni to‘xtatib tuzatish o‘rniga, o‘qituvchi muloqot tugagach, eng muhim bir-ikki jihat bo‘yicha qayta aloqa beradi.

Amaliy nutq mashqlari

“30 soniyalik javob”. Maqsad — qisqa vaqt ichida asosiy fikrni ifodalash. O‘qituvchi “Bo‘sh vaqtni qanday o‘tkazish foydali?”, “Kitob o‘qishning afzalligi nimada?” kabi savol beradi. O‘rganuvchi 20 soniya reja tuzadi va 30 soniya javob beradi. Javob “fikr — sabab — misol” tartibida quriladi. Keyin sherigi asosiy fikrni qayta aytadi va bitta savol beradi.

“Rasmni tasvirla”. O‘quvchi rasmga qarab joy, odamlar, harakat va ehtimoliy vaziyatni tasvirlaydi. Dastlab “rasmda…”, “oldingi planda…”, “ehtimol…”, “buning sababi…” kabi tayanch iboralar beriladi. Keyingi urinishda ularni mustaqil tanlaydi. Mashq so‘z boyligi, makon ifodalari va taxminni aniq faktlardan ajratishga yordam beradi.

“Hikoyani davom ettir”. O‘qituvchi hikoyaning boshlanishini aytadi: “Bir kuni talaba universitetga kelganida, odatdagidan boshqacha holatni ko‘rdi…” Har bir o‘quvchi voqeaga bitta yangi jumla qo‘shadi. Keyin guruh hikoyani boshidan izchil qayta hikoya qiladi. Mashq tinglash, navbat bilan gapirish, zamon shakllarini muvofiqlashtirish va voqealar orasidagi bog‘lanishni saqlashni rivojlantiradi.

“Bir vazifa — ikki urinish”. O‘quvchi “Mahallamizdagi muhim joyni tanishtirish” mavzusida 60–90 soniya gapiradi. Birinchi urinish yozib olinishi mumkin. O‘qituvchi yoki sherigi uch jihat bo‘yicha fikr bildiradi: izchillik, so‘z tanlash va ortiqcha pauzalar. O‘quvchi shu vazifani yana bajarib, birinchi va ikkinchi nutqni solishtiradi. Audio yozuv faqat rozilik bilan ishlatilishi va o‘quv maqsadida saqlanishi lozim.

“Savol zanjiri”. Birinchi o‘quvchi oddiy savol beradi, masalan: “Dam olish kunlari nima qilasan?” Ikkinchi o‘quvchi javob beradi va javobidagi bir ma’lumot asosida keyingi savolni tuzadi. Shu tariqa suhbat 6–8 navbat davom etadi. Ishtirokchilarga “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Misol keltira olasanmi?” kabi chuqurlashtiruvchi savollardan foydalanish tavsiya etiladi.

“Fikrni asosla”. O‘qituvchi bahsga sabab bo‘ladigan, lekin o‘rganuvchilar uchun tushunarli mavzu beradi: “Talabalar jamoaviy loyihalarda ko‘proq o‘rganadimi?” O‘quvchi o‘z pozitsiyasini bildiradi, kamida ikkita sabab keltiradi va misol bilan yakunlaydi. Keyingi bosqichda qarama-qarshi fikrni adolatli qayta ifodalash talab etiladi: “Sizning fikringizcha…, men esa… deb o‘ylayman, chunki…”. Bu mashq ravonlik bilan birga mulohaza yuritish madaniyatini ham shakllantiradi.

“Audio kundalik”. O‘rganuvchi haftasiga ikki yoki uch marta bir daqiqalik audio yozuv tayyorlaydi. Mavzular: bugun o‘rgangan yangi narsa, ko‘rgan film, foydali odat yoki kelgusi hafta rejasi. Har safar bitta maqsad belgilanadi: masalan, bog‘lovchi so‘zlarni ishlatish yoki voqeani ketma-ket bayon qilish. O‘qituvchi har bir yozuvni batafsil tekshirishi shart emas; o‘quvchi o‘z yozuvlarini davriy ravishda tinglab, o‘sish va qiyinchiliklarini qayd etishi mumkin.

“Tushuntir va aniqlashtir”. Bir o‘quvchi kundalik jarayonni tushuntiradi, masalan, elektron navbat olish yoki kitobni kutubxonadan olish tartibini. Sherigi tushunmagan joyida “Avval nima qilish kerak?”, “Boshqa yo‘li bormi?”, “Demak, keyingi qadam… to‘g‘rimi?” kabi savollar beradi. Birinchi o‘quvchi tushuntirishini qayta tuzadi. Mashq fikrni tinglovchining ehtiyojiga moslashtirishga yordam beradi.

Mashqlarni bosqichma-bosqich tashkil etish

Nutq mashqlarini osondan murakkabga qarab tashkil etish tavsiya qilinadi. Birinchi bosqichda so‘z, birikma va tayanch gaplar bilan ishlanadi. Ikkinchi bosqichda rasm tasviri, qisqa javob va reja asosida hikoya kabi boshqariladigan mashqlar bajariladi. Uchinchi bosqichda juftlikdagi dialog, axborot tafovuti va vaziyatli rollar qo‘llanadi. To‘rtinchi bosqichda o‘rganuvchi tayyorgarlik yordami kam bo‘lgan taqdimot, munozara yoki mustaqil hikoya bajaradi. Beshinchi bosqichda audio yozuv, o‘zini baholash va qayta urinish orqali rivojlanish tahlil qilinadi.

Namunaviy 45 daqiqalik mashg‘ulot quyidagicha bo‘lishi mumkin: 5 daqiqa — mavzuga kirish va tayanch so‘zlar; 7 daqiqa — namuna tinglash va foydali iboralarni ajratish; 10 daqiqa — “30 soniyalik javob”; 10 daqiqa — juftlikdagi “savol zanjiri”; 8 daqiqa — “bir vazifa — ikki urinish”; 5 daqiqa — refleksiya va keyingi maqsadni belgilash. Vaqt guruh darajasi va dars maqsadiga qarab o‘zgartiriladi.

Ravonlikni baholash

Ravon so‘zlashni baholashda birgina tezlikka qarab xulosa chiqarish to‘g‘ri emas. Quyidagi mezonlar birgalikda ko‘rib chiqilishi mumkin:

– Mazmunning to‘liqligi va vazifaga mosligi — 25%;

– Fikrlar izchilligi va bog‘lovchi vositalar — 20%;

– Nutq oqimi va pauzalarni boshqarish — 20%;

– So‘z tanlash hamda grammatik aniqlik — 20%;

– Suhbatdosh bilan o‘zaro ta’sir — 15%.

Mezonlar 1–4 ballik shkalada baholanadi. 4 ball — fikr mustaqil, tushunarli va izchil ifodalangan; 3 ball — asosiy mazmun ravshan, ayrim uzilish yoki xatolar bor; 2 ball — bayon ko‘p joyda uziladi yoki qo‘shimcha yordam talab etadi; 1 ball — mazmunni tushunish sezilarli darajada qiyin. Bu rubrika qat’iy universal standart emas, balki o‘qituvchi ehtiyojga qarab moslashtirishi mumkin bo‘lgan namuna hisoblanadi.

Rivojlanishni kuzatish uchun o‘rganuvchining dastlabki va keyingi nutq namunalarini bir xil yoki o‘xshash topshiriqlarda taqqoslash mumkin. Baholashda faqat xatolar emas, oldingiga nisbatan erishilgan yutuq ham ko‘rsatiladi. O‘quvchi har bir mashqdan so‘ng bitta kuchli tomon va bitta keyingi maqsadni yozib borishi mumkin.

Muhokama

Nutq vazifasini rejalashtirish va takror bajarish til o‘rganuvchiga mazmunni tashkil etish bilan til shakllarini tanlash o‘rtasidagi yuklamani boshqarishga yordam berishi mumkin. Medina Fernándezning vazifaga asoslangan ta’lim bo‘yicha tadqiqotlar sintezi vazifani takrorlash va oldindan rejalashtirish nutq ishlab chiqarishning ayrim jihatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini qayd etadi [5]. Biroq bu natijalarni o‘zbek tilidagi barcha o‘rganuvchilarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish mumkin emas: til, yosh, boshlang‘ich daraja va ta’lim muhiti farq qiladi.

Shuning uchun tavsiya etilgan mashqlarni o‘quvchilar darajasi va maqsadiga moslashtirish, o‘qituvchi kuzatuvlari bilan birga o‘rganuvchilarning fikrini ham yig‘ish muhim. Boshlang‘ich bosqichda tayanch so‘zlar va qisqa vaqtli chiqishlar, yuqori bosqichda esa dalillash, munozara va mustaqil taqdimotlar ko‘proq samara berishi mumkin. Mashqlarni tizimli ravishda qo‘llash bo‘yicha empirik xulosa chiqarish uchun boshlang‘ich va yakuniy nutq namunalari, aniq mezonlar va taqqoslanadigan ma’lumotlar talab etiladi.

XULOSA

O‘zbek tilida ravon so‘zlash ko‘nikmasi mazmunli muloqot, oldindan rejalashtirish, nutqiy vazifani takror bajarish, tinglash, o‘zini baholash va maqsadli qayta aloqa orqali izchil rivojlantirilishi mumkin. “30 soniyalik javob”, rasm tasviri, hikoyani davom ettirish, savol zanjiri, fikrni asoslash va audio kundalik kabi mashqlar turli kommunikativ vaziyatlarni qamrab oladi.

Ravonlikni faqat tez gapirish bilan o‘lchamasdan, mazmun, izchillik, pauzalar, til vositalaridan foydalanish va suhbatdosh bilan hamkorlikni birgalikda hisobga olish zarur. Mashqlarni osondan murakkabga qarab tashkil etish va har bir urinishdan so‘ng aniq qayta aloqa berish o‘rganuvchiga o‘z rivojlanishini anglash imkonini beradi. Ushbu maqola ilmiy adabiyotlarga tayangan metodik taklif bo‘lib, mashqlarning o‘zbek tili ta’limidagi samaradorligi kelgusidagi amaliy tadqiqotlar orqali tekshirilishi lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Levelt W. J. M. Speaking: From Intention to Articulation. – MIT Press, 1989.
2. Segalowitz N. Cognitive Bases of Second Language Fluency. – Routledge, 2010.
3. Goh C. C. M., Burns A. Teaching Speaking: A Holistic Approach. – Cambridge University Press, 2012.
4. Bygate M. Effects of task repetition on the structure and control of oral language // Researching Pedagogic Tasks: Second Language Learning, Teaching and Testing / Eds. M. Bygate, P. Skehan, M. Swain. – Longman, 2001. – P. 23–48.
5. Medina Fernández A. The effects of Task-Based Language Teaching on the Speaking Skill: A systematic research synthesis and meta-analysis // Ciencia Digital. – 2021. – Vol. 5, No. 4. – P. 72–93. DOI: 10.33262/cienciadigital.v5i4.1801
6. Nation I. S. P., Newton J. Teaching ESL/EFL Listening and Speaking. – Routledge, 2009.
7. Ellis R. Task-based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2003.